

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych

Author: Piotr Greiner

Citation style: Greiner Piotr. (2000). Granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych. „Szkice Archiwalno-Historyczne” (Nr 2, 2000, s. 25-34)

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Piotr Greiner

Granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych

Wolne państwa stanowe (*freie Standesherrschaften*) zaczęły się wylaniać na Śląsku z końcem XV wieku, za panowania króla węgierskiego i czeskiego, Macieja Korwina w związku z objęciem pod bezpośrednie panowanie dawniej lennych księstw po wymarciu poszczególnych gałęzi rodu Piastów. Chociaż były pod względem zasięgu terytorialnego tylko większymi majątkami ziemskimi, ich właściciele otrzymali, na podobieństwo książąt piastowskich, pełnię feudalnej władzy zwierzchniej na swym terytorium. Nie do końca jednak, o czym świadczą liczne wątpliwości prawne co do zakresu ich przywilejów, wynikające z zastosowania tzw. prawa książęcego (*ius ducalis*) w zakresie, na przykład, realizowania uprawnień regalnych, w tym górniczych. „Wolni panowie” byli jurydycznie równi książętom, chociaż w zdecydowanej większości na Śląsku nie osiągnęli tej godności. A jeżeli już miało to miejsce, to udzielne godności wolnych panów wynikały z pozaśląskich stanowisk. Równość ich pozycji z książętami piastowskimi wyrażała się w identycznym stanowisku lennym; sami byli, jak książęta, wasalami króla czeskiego, a zarazem panami lennymi w stosunku do rycerstwa. Nie szkodziła temu ich tylko rycerska często godność, bowiem na Śląsku dopuszczalny był stosunek lenny także między rycerstwem. Mieli pełne prawa terytorialne, administracyjne i sądowe na obszarze swoich „państw”, zajmowali także równe książętom piastowskim miejsce w pierwszej kurii, książęcej, ogólnośląskich zgromadzeń stanowych (w sejmie śląskim). Tak więc różnice między księstwami a wolnymi państwami zachodziły tylko w rozmiarach terytorium „wolnego państwa” i księstwa – te pierwsze były niewielkie – oraz w nomenklaturze i tytulaturze. Nie uzyskały one godności księstw, a ich panowie godności książęcej na obszarze państw¹.

¹ S. Śreniowski, *Historia ustroju Śląska*, Katowice-Wrocław 1948, s. 89–90; K. Orzechowski, *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*, Warszawa-Wrocław 1979, s. 71; M. Piak, *Zgromadzenia*

Ziemia pszczyńska, politycznie związana od drugiej połowy XII wieku z Górnym Śląskiem, po rozkładzie feudalnym dziedzictwa Mieszka Płatoniego (czy. jak chcą niektórzy, Laskoniego), wchodziła w skład księstwa raciborskiego. W 1480 roku znalazła się w posiadaniu Piasta cieszyńskiego, Kazimierza, który w 1517 roku sprzedał ją magnatowi węgierskiemu, Aleksemu Turzo z Bethlemlfalva, wraz „z wszystkimi regaliami, prawami i przywilejami”. Akt ten został potwierdzony w 1519 roku przez króla węgierskiego, Ludwika Jagiellończyka¹. W taki sposób narodziło się pierwsze na Górnym Śląsku (starsze były dolnośląskie „państwa” Syców i Żmigród) „wolne państwo stanowe”, jedno z dwóch istniejących, obok bytomskiego, formalnie funkcjonującego od roku 1697, a należącego do rodu Henckel von Donner-smarck¹.

Bardziej złożona jest odpowiedź na pytanie, do kiedy istniało państwo pszczyńskie. Od strony formalno-prawnej proces jego likwidacji rozciągnął się bowiem w ciągu ponad stu lat w konsekwencji, najpierw wymuszonego przystosowania się ustroju Śląska do ustroju Prus, państwa, w którego granicach znalazło się pszczyńskie po wojnach śląskich (w latach 1740–1763), a później podążania za ewolucją ustrojową monarchii Hohenzollernów w XIX wieku. Już od 1742 roku władze pruskie, próbujące przystosować anachroniczny, postfeudalny ustrój zagarniętego Śląska do wymagań „oświeconej monarchii absolutystycznej”, ograniczały stopniowo władzę polityczną, administracyjną i gospodarczą suwerennych panów feudalnych. Władzę administracyjną przejęły, przy zaciekłym oporze, pruskie urzędy państwowe, zarówno szczebla powiatowego, kameralnego (potem rejencyjnego), jak i prowincjonalnego, a z czasem i samorządowe, zaś obszary dawnych księstw i państw dały tylko podstawę nowych podziałów administracyjnych Śląska. Od 1742 roku pszczyńskie wolne państwo stanowe przekształciło się w powiat pszczyński, na czele z królewskim starostą. Proces zaniku feudalnej władzy panów na Śląsku dokonał się w wyniku reform, rozpoczętych po klęsce państwa pruskiego w starciu z napoleońską Francją w 1806 roku, natomiast zakończonych w okresie Wiosny Ludów, a więc reformy miejskiej (1808 r.), administracyjnej (1808 r.) i samorządowej (1823–1827) oraz reform chłopskich (1808–1850).

¹ *urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*, [w:] *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 1692, Prawo CCXI., Wrocław 1994, s. 105–152.

² *Henryk Wilhelm Schaeffer. Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*, cz. I i II, tłum. B. Spyra, [Pszczyna 1997], s. 19.

³ *M. Ptak. Pozycja publicznoprawna wolnych państw stanowych na Śląsku*, [w:] *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 1477, Prawo CCXXII, Wrocław 1993, s. 79

W ich ramach w 1849 roku zanikł ostatni już przywilej feudalny w postaci sądowniczych uprawnień patrymonialnych właścicieli ziemskich. Panom pozostała tylko władza w zakresie prawnoprywatnym nad dobrami bezpośrednio do nich należącymi – w przypadku panów pszczyńskich nad dobrami, wchodzącymi od ustanowionego w 1548 roku przez Baltazara Promnitza majoratu (fideikomisu)⁴.

Obraz ziemi pszczyńskiej pojawił się już na drukowanych mapach Śląska z drugiej połowy XVI wieku. Ograniczał się jednak tylko do przedstawionych na nich podstawowych punktów osadniczych i zarysu sieci rzecznej. I tak na pierwszej mapie Śląska, wykonanej z autopsji, autorstwa Marcina Helwiga (wydrukowana w 1561 r. w Nysie), znalazły się tylko, i to jeszcze błędnie rozlokowane, cztery miasta ziemi pszczyńskiej: Pszczyna, Bieruń, Mikołów i Mysłowice. Bogatsza jest treść osadnicza, wykartowana na mapie księstwa oświęcimskiego i zatorskiego, sporządzonej przez Stanisława Porębskiego, a wydanej w 1563 roku w Wenecji, której rysunek objął także wschodnią część państwa pszczyńskiego. Występują na niej takie miejscowości, jak Bieruń, Kopciowice, Czarnuchowice, Zabrzeg, Bijasowice, Bojszowy, Wola, Góra, Zawadka, Grzawa, Goczalkowice, Wisły Niemiecka i Polska, Brzozów, Ćwiklice oraz, naturalnie, Pszczyna. Był to jednak wyjątek, bo na następnych drukowanych mapach Śląska, wydawanych do początku XVIII wieku, które w większości stanowiły przeróbki mapy Helwiga, umieszczano tylko Pszczynę, Mysłowice, Bieruń i Mikołów. Brak na nich wykreślonych granic państwa pszczyńskiego⁵.

Stąd takie znaczenie ma dla naszych ustaleń rękopiśmienna mapa, wykonana przez Andreasa Hindenberga. Wykreślił ją na zlecenie hrabiego Seyfrieda II Promnitza. Jej powstanie wiąże się z przeprowadzonym w 1629 roku spisem urbialnym. Tymi sposobami starano się sporządzić rejestr dóbr pszczyńskich po przejściu wojny trzydziestoletniej, która dała się we znaki zarówno działaniami wojennymi, jak przede wszystkim licznymi kontrybucjami, nakładanymi tak przez oddziały Lisowczyków (1624 r.), jak i wojska protestanckie (w latach 1626–1631). Mapa miała ułatwić ponadto Promnitzom ustalenie przebiegu

⁴ To jest posiadłości (w tym także nie wchodzących w skład wolnego państwa pszczyńskiego), które nie mogły być sprzedawane ani dzielone i przechodziły zawsze w całości z ojca na najstarszego syna, a w przypadku braku męskiego potomka – na najstarszego z braci. Gdy w rodzie zabrakło męskich potomków w ogóle (zjawisko dość częste u właścicieli fideikomisu pszczyńskiego) dobra przejmował najstarszy potomek męski z linii żeńskiej – patrz szerzej: *Archiwum Książąt Pszczyńskich. Przewodnik po zespołach 1287–1945*, oprac. B. Spyra, Warszawa 1973, s. 15 i nast.

⁵ J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XI/III wieku*, Opole 1976, s. 55–71.

spornych granic ich posiadłości. Wykonawcą pomiarów, jak i całej mapy, był wspomniany Andreas Hindenberg, sam określający się „ziembickim inżynierem”, „architektem wojskowym książąt śląskich brzesko-lignicko-ziembickich” oraz „notariuszem publicznym”. Do Pszczyny przybył zapewne około 1630 roku z Brzegu, gdzie zajmował się pracami fortyfikacyjnymi. Przez kilka następnych lat wykonywał, niewątpliwie za pomocą współpracowników, pomiary terenowe na rozległym terytorium państwa pszczyńskiego, którego obwód granic wynosił około 250 kilometrów. Prace prowadzono przy pomocy typowych dla epoki metod pomiarów bezpośrednich, tj. ciągów busolowych oraz pomiarów pośrednich, głównie namiarów w postaci tzw. wcięć w bok. W ich efekcie w 1636 roku pojawił się sam rysunek mapy w skali około 1:17 500 (za ustaleniami Józefa Szaflarskiego), w której ujęto całość stosunków topograficznych, a zwłaszcza gospodarczych ziemi pszczyńskiej. Mapy wyjątkowej w dziejach kartografii śląskiej, wręcz monumentalnej z uwagi na jej bogatą treść i ornamentykę, która nie ma odpowiednika z tego okresu na ziemiach polskich, a przez szczegółowość ujęcia obszaru plasującej się niezwykle wysoko wśród zespołu środkowoeuropejskich map szczegółowych, pochodzących z pierwszej połowy XVII wieku⁶. Przechowywana jest, niestety, w bardzo złym stanie fizycznym, w Oddziale pszczyńskim Archiwum Państwowego w Katowicach⁷.

Jeden z głównych motywów *Ichnoorthographia Plesniaca...* Andreasa Hindenberga sprowadzał się do wykreślenia granic państwa pszczyńskiego, zewnętrznych i wewnętrznych, rozdzielających alodialne posiadłości panów na Pszczynie i dóbr rycerskich. Zaznaczone są stosunkowo cienkimi liniami przerywanyymi, uzupełnione kółkami z liczbami i literami wewnątrz, które symbolizują kopce graniczne. Niestety, nie wszystkie te elementy dadzą się już dzisiaj odczytać z uwagi na ich zatarcie. Jest to skutek ciągłego używania mapy w XVII i XVIII wieku jako ważnego dowodu w sporach granicznych. Dokonywano z niej przy tej okazji przerysów stosownych fragmentów, jak o tym

⁶ Szerzej o genezie mapy, jej autorze i samej mapie patrz: J. Kolenda, *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pleß in Oberschlesien*. Dortmund 1979, tam wklepki z próbą rekonstrukcji w pomniejszeniu mapy Hindenberga: L. Musiol, *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. [Pszczyna 1994]; J. Szaflarski, *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (mapa ziemi pszczyńskiej Andreasa Hindenberga z 1636 r.)*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. I, pod red. J. Janczaka i Z. Rzepcy, Wrocław 1979, s. 15–54.

⁷ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, zespół Archiwum Książąt Pszczyńskich, sygn. XVIII/5.

świadczy szkic sytuacyjny okolic Kuźnicy Boguckiej z 1686 roku, który był załącznikiem do zawartej ugody granicznej między Janem Mieroszewskim a Rudolfem Józefem Kamińskim ze Świętochłowic⁸. Bezustanne używanie doprowadziło już na początku XVIII wieku do „zaczytania” mapy, co stało się główną przyczyną – obok potrzeby uaktualnienia treści po przeszło osiemdziesięciu latach, w czasie których powstały nowe obiekty osadnicze i zaszły zmiany granic – sporządzenia z niej w 1721 roku przez Carla Siegmunda Meuslera (Meußlera) pomniejszonej kopii, która, niestety, zaginęła pod koniec II wojny światowej⁹.

Granice zewnętrzne państwa pszczyńskiego na mapie Hindenberga biegną od południa (na mapie jest to lewa strona, z uwagi na jej zachodnią orientację) wzdłuż Wisły, poczynawszy od Strumienia do ujścia Przemszy. Dalej biegiem Przemszy, ale co ciekawe, Hindenberg umieścił w granicach państwa pszczyńskiego Chelm, Kopciowice i Kosztowy, a więc miejscowości, które wraz z Imielinem (poza granicami), należały od 1391 roku – z woli księcia raciborskiego i opawskiego Jana II – do biskupów krakowskich, a ze Śląskiem zostały połączone ponownie dopiero w okresie pruskim, ostatecznie formalnie w traktacie prusko-rosyjskim z 1818 roku¹⁰. Następnie na wschodzie granica biegnie wzdłuż Brynicy i Rawy, pozostawiając po stronie pszczyńskiej majorat myśłowicki, który z miastem Myślowice i wsiami Rozdzień, Bogucice z kuźnicą (Kuźnica Bogucka-Katowice), Załęże, Brzezinka, Brzęczkowice, Dzieńkowice oraz wówczas trzema wsiami opustoszałymi (Jazwce, Koziniec i Szopienice) sprzedał Jan Turzo w 1536 roku Stanisławowi Salamonowi z Benedictowic¹¹.

Majorat myśłowicki od reszty ziem państwa pszczyńskiego oddziela granica, która jednak wyrysowana została później, prawdopodobnie dopiero po ostatecznym ustaleniu granic obu posiadłości, w 1686 roku¹². Ostatnią rzeką graniczną jest na północy Kłodnica. Na zachodzie linia graniczna biegnie od Ornontowic prawie że południkowo do Borka, aby dalej gwałtownie skrócić na zachód, w kierunku Szerokiej, a następnie na południe, w kierunku Pielgrzymowic, tworząc charakterystyczny południowo-zachodni występ państwa pszczyńskiego. Tak więc graniczyło wolne państwo pszczyńskie na południu z państwem bielskim i księstwem cieszyńskim, na wschodzie z Królestwem Polskim, na północy z wolnym stanowym państwem bytomskim, a na zacho-

⁸ L. Musiol, *Materiały do dziejów Wielkich Katowic (1299–1799)*, Katowice 1936, s. 201–202.

⁹ Por. J. Kolenda, op. cit., s. 87.

¹⁰ Henryk Wilhelm Schaeffer, *Kronika...*, s. 12.

¹¹ Tamże, s. 20.

¹² L. Musiol, *Zabytkowa mapa...*, s. 10–11.

dzie z księstwem raciborskim i państwem wodzisławskim. Było najbardziej na południowy wschód wysuniętym skrawkiem Śląska.

Granice wewnętrzne, których przebieg dzisiaj już, niestety, w dużym stopniu jest nie do odczytania na skutek zatarcia licznych fragmentów mapy¹³, uzupełniały informacje (też już nieczytelne), wpisane w 43 tarcze herbowe rycerstwa pszczyńskiego, rozmieszczone z trzech stron mapy, z jej obu boków i u góry. Jak wskazuje jedyny czytelny kartusz, poświęcony Franciszkowi Promnitzowi, właścicielowi Jedliny, wpisane na nich były dane współrzędne odnoszące się do głównych kopców granicznych. Na mapie naniesiono 95 miejscowości, w tym 89 położonych na obszarze państwa pszczyńskiego, z których 77 to wsie, a 4 – miasta: Pszczyna, Bieruń, Mikołów i Mysłowice. Miasta Pszczyna, Mikołów i Bieruń oraz 46 wsi¹⁴ należały w owym czasie, jak wynika z urbarza sporządzonego w 1629 roku, do majoratu pszczyńskiego, a pozostałe znajdowały się w rękach rycerskich. Ich główne skupiska koncentrowały się na obrzeżach państwa: na północnym wschodzie miejscowości wchodzące w skład majoratu myślowickiego (z Mysłowicami), na północnym zachodzie (m.in. Woszczyce, Gardawice, Zawada, Orzesze, Mokre, Ornontowice), na południowym wschodzie (m.in. Ćwiklice, Rudółtowice, Zawadka, Bojszowy, Czarnuchowice, Kopciowice) oraz na południowym zachodzie (m.in. Jarząbkowice, Pielgrzymowice, Golasowice, Borynia). Warto przy tym zauważyć, że dobra Promnitzów oddane zostały z pełną dokładnością, natomiast tereny majątków prywatnych właścicieli zawierają mniej szczegółów, poza, oczywiście, ich granicami, co zapewne wiązało się z głównym celem mapy dostarczenia dobrego narzędzia kartograficznego zarządowi majątków panów na Pszczynie.

Osobnym zagadnieniem jest zasięg samego osadnictwa, wielkość poszczególnych miejscowości i ich rozplanowanie. Do badania tych spraw mapa Hindenberga nadaje się, jak żadna inna, a to z uwagi na rysunki miejscowości, wykonane za pomocą metody zwanej „perspektywą z kawaliery” (*Kavalier-Perspektive*) lub wojskową, to jest w projekcji geometrycznej pod kątem 45°.

¹³ Ich pełną rekonstrukcję planował prof. Józef Szaflarski, jednak zadania tego z powodu śmierci nie zdolał zrealizować, por. J. Szaflarski, op. cit., s. 53, p. 71.

¹⁴ Były to: Goczalkowice, Łąka, Warszawice, Piasek, Studzienice, Jankowice, Stara Wieś, Poręba, Brzeźce, Kobielice, Wisła Mała, Wisła Wielka, Studzionka, Krzyzowice, Szeroka, Suszec, Kryry, Kobiór, Czarków, Radostowice, Gostyń, Zgoń, Wiry, Łaziska Górne, Łaziska Dolne, Śmilowice, Podlesie, Zarzecze, Panewniki, Piotrowice, Nowa Wieś, Kuźnica w Starej Kuźni, Bijasowice, Jajosty, Urbanowice, Tychy, Wilkowyje, Krasowy, Łędziny, Górki, Międzyrzecze, Paprocany, Cielmice, Miedźna i Frydek, Grzawa, Wola i Gilowice. Por. *Henryk Wilhelm Schaeffer. Kronika...*, s. 59–60.

która umożliwiała przedstawianie zabudowy częścią w widoku bocznym, częścią z góry. Metody zaczerpniętej z techniki wedutowej, bardzo popularnej w XVII wieku. Przy czym, oczywiście, z uwagi na skalę mapy liczba narysowanych w ten sposób zabudowań nie odpowiada rzeczywistej liczbie budynków w danej osadzie i stanowi raczej symbol skupienia osadnictwa i jego formy. Symbol zresztą powtarzalny na mapie, bo jej autor korzystał z gotowych klocków typowych obiektów, za pomocą których nadrukowywał potrzebne elementy¹⁵.

Mapa Hindenberga została sporządzona w jednym egzemplarzu, przechowywana w archiwum Promnitzów na zamku w Pszczynie do „użytku wewnętrznego”, przez co nie była znana szerzej współczesnym i nie mogła wywrzeć żadnego wpływu na przedstawianie ziemi pszczyńskiej na mapach przeglądowych. Rolę taką odegrała dopiero mapa, wykreślona na podstawie pierwszego zdjęcia topograficznego całego Śląska (jeszcze bez użycia triangulacji) z polecenia wydanego 23 stycznia 1722 roku w imieniu cesarza Karola VI. Zdjęcie sporządzano najpierw pod kierunkiem porucznika inżynierii Jana Wolfganga Wielanda, którego w 1733 roku zastąpił porucznik inżynierii Mateusz von Schubarth. Po 1740 roku von Schubarth przeszedł na służbę króla pruskiego i za jego przyzwoleniem, z dużym trudem zresztą uzyskanego, przygotowany materiał kartograficzny przybrał formę miedziorytniczą w znakomitej oficynie wydawniczej spadkobierców Hommana w Norymberdze. *Atlas Silesiae...*, na który złożyły się cztery mapy ogólne i szesnaście map przeglądowych poszczególnych księstw śląskich, światło dzienne ujrzał w 1752 roku (na stronie tytułowej widnieje rok 1751). Wolne państwo pszczyńskie znalazło swój wizerunek na mapie piętnastej, na której wykartowano w skali 1:109 000 księstwo raciborskie, a zatytułowanej *Principatus Silesiae Ratiboriensis nova et exactissima Tabula geographica comonstrans insimul Liberas Dynastias Ples et Beuthen, cum Statu minore Loslau ex emunsurationibus*¹⁶.

Pomiarów terenowych w Raciborskiem i Pszczyńskiem dokonano na przełomie lat 1729–1730, zresztą ze sporymi kłopotami, bo skarżył się Wieland na „dużą lesistość terenu, brak dróg, częste opady, bagna, tereny podmokłe, braki w specyfikacji wsi i majątków, zatajanie przez właścicieli obiektów gospodarczych, brak przewodników, kwatery w stodołach, kurnych chatach, pomiędzy wolami, cielętami i świniami”. Czystopis mapy, obejmującej łącznie księstwa opolskie i raciborskie, gotowy był pod koniec 1730 roku. W latach 1734–1735 von Schubarth sporządził ostateczną redakcję, w trakcie której rozdzielił zbyt

¹⁵ Por. szerzej na ten temat: J. Szaflarski, op. cit., s. 37–38; J. Kolenda, op. cit., s. 53 i nast.

¹⁶ J. Janczak, op. cit., s. 71–75.

dużą mapę księstwa opolsko-raciborskiego, sporządzając dla obu księstw odrębne mapy. Na podstawie tego materiału norymberska oficyna wykonała już w 1736 roku (stąd właśnie ta data figuruje na mapie księstwa raciborskiego jako rok jej wydania) miedziorytniczą sztancę. Jednak wobec licznie stwierdzonych pomyłek, poczynionych przez ekipę mierniczych Wielanda, w latach 1739–1740 przeprowadził von Schubarth rewizję w terenie; ostateczna wersja mapy księstwa raciborskiego gotowa była w październiku 1740 roku. Pomocne w odniesieniu do obszaru wolnego państwa pszczyńskiego stały się dla niego informacje uzyskane z kancelarii zarządu dominium pszczyńskiego, któremu przedłożył brulion mapy do wglądu.¹⁷ Zarząd stwierdził aż 116 błędów, a wśród zaleceń zamieścił m.in. uwagę o dobrach biskupów krakowskich: „Należące do biskupstwa w Krakowie wsie Chelm, Imielin, Kosztowy, oddzielone linią przerywaną, powinny być iluminowane takim kolorem, jak ziemie pszczyńskie (żółtym) i fioletem, jak dobra biskupie, w przeciwnym wypadku mogliby Polacy uważać ten obszar nie za śląski, lecz za polski”. Ostatecznie poprawki von Schubartha, dokonane na mapach obszaru Górnego Śląska, nie zostały naniesione na miedziorytniczą matrycę wobec sprzeciwu króla Fryderyka II, który obawiał się, że zbyt dokładna mapa terenów przygranicznych może ułatwić zadanie wrogim Austriakom. W wyniku tego von Schubarth wycofał swoje nazwisko z podpisu pod tytułami map księstw cieszyńskiego, raciborskiego i opolskiego¹⁸.

Mimo błędów przedstawienie obszaru państwa pszczyńskiego w *Atlas Silesiae...* zasługuje na wysoką ocenę, zarówno z uwagi na zawarte w niej bogactwo treści, jak i rolę, jaką sam atlas odegrał w dziejach kartografii śląskiej. Granice zewnętrzne państwa pszczyńskiego, zaznaczone wyróżniającym ten obszar żółtym kolorem, nie odbiegają w zasadniczy sposób od wykreślonych na starszej o sto lat mapie Hindenberga. Podstawowa różnica – to wyraźne kartograficzne wyłączenie enklaw biskupów krakowskich wokół wsi Imielin, Chelm i Kosztowy. W granicach państwa znajduje się, w żaden sposób nie odróżniony, obszar majoratu myśłowickiego. Brak zupełnie granic wewnętrznych, co jest zrozumiałe, zważywszy że pomniejszenie mapy księstwa raciborskiego było ponad sześć razy większe niż mapa Hindenberga. Odwzorowano na niej położenie (bardzo precyzyjne od strony kartometrycznej) czterech

¹⁷ Patrz szerzej na ten temat L. Musiol, *Zabytkowa mapa...* s. 34–36.

¹⁸ A. Konias, *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae...Emissus ab Homannianis Heredibus. Norimbergae MDCCCLII. Geneza atlasu.*, „Annales Silesiac” t. XX (1990), s. 49–80; tegoż, *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubartha z połowy XVIII wieku [z oceną kartometryczną]*, Katowice 1995, s. 81–87.

miast i 108 wsi, w tym 68 należących do fideikomisu. Ten wzrost liczby wsi w stosunku do obrazu na mapie Hindenberga wynikał z postępującej, szczególnie na przełomie XVII i XVIII wieku, kolonizacji wewnętrznej. Powstały wówczas m.in. takie osady, jak Ligota, Brynów, Wesola, Żwaków, Czulów, Wartogłowiec, Zawisz, Glinka, Mąkołowiec, Wygorzele, Ławki, Zamoście, Kamionka, Kostuchna i Pazurowice¹⁹.

Obraz wolnego państwa pszczyńskiego, przedstawiony w *Atlas Silesiae*..., utrwalił się dzięki wielkiej popularności tego dzieła na przeszło pięćdziesiąt lat w kartografii europejskiej. Odnajdujemy go na przeróbkach, rozsianych w niezliczonych mapach i atlasach, wychodzących z warsztatów wydawniczych całej prawie Europy aż do początków XIX wieku. Był zarazem ostatnim kartograficznym opisem w takim kształcie administracyjnym odchodzącego do historii feudalnego państewka pszczyńskiego.

Już na wykonanym na zlecenie Fryderyka II nowym zdjęciu Śląska dla celów wojskowych, które przeprowadzono na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVIII wieku pod kierunkiem majora inżynierii Fryderyka Chrystiana von Wredego, obszar państwa pszczyńskiego został opisany według nowego, powiatowego podziału Śląska. Pomiary na obszarze pogranicza polskiego wykonano na przełomie lat 1748 i 1749, a czystopis w skali 1:35 000 z tego obszaru ukończono w styczniu 1750 roku. Państwo pszczyńskie zostało wykartowane na dwóch sekcjach (nr 39 i 40), zatytułowanych *Ein Theil des Fürstenthums Ratibor, Plessner Creises*, w opracowaniu *Krieges-Card von Schlesien*²⁰. Wykreślanie granic dawnych księstw i stanowych państw śląskich na mapach zanika na początku XIX wieku. Całkowicie pominięto ten element, jako już tylko historyczny, w pierwszym zdjęciu topograficznym Śląska, wykonanym za pomocą triangulacji przez pruskie miernicze służby wojskowe w latach dwudziestych XIX wieku (obszar wschodniego Górnego Śląska pomierzono w latach 1827–1828). Jego efektem były tzw. *Ur-Meßtischblätter* w skali 1:25 000²¹.

¹⁹ Henryk Wilhelm Schaeffer, *Kronika*..., s. 61.

²⁰ Rękopiśmienne mapy z tego zdjęcia zostały utajnione, a do obiegu naukowego weszły dopiero na początku XX wieku. Obecnie przechowywane są w oddziale kartograficznym Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: Christian Friederich von Wrede, *Krieges-Card von Schlesien 1747–1753*, Hrsg. K. Lindner, München 1992, s. XI, XXX.

²¹ Mapy te, podobnie jak mapy von Wredego, pozostały w utajnionym rękopisie, przechowywanym obecnie również w oddziale kartograficznym Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, patrz szerzej na ten temat: P. Greiner, *Zdjęcie topograficzne Górnego Śląska z lat 1824–1828*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” t. 23 (1998), s. 107–123.

Podsumowując należy powtórzyć, że granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego wykreślano na mapach średnioskalowych i małoskalowych od pierwszej połowy XVII do przełomu XVIII i XIX wieku. Największą wartość dla poznania przebiegu tych granic, z uwagi na wielką skalę i wykreślone granice wewnętrzne, ma mapa Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Jednak z uwagi na jej zły stan i ciągły brak jej pełnej rekonstrukcji, najważniejszym źródłem kartograficznym, ale tylko do badań nad granicami zewnętrznymi państwa pszczyńskiego, pozostaje mapa księstwa raciborskiego zawarta w *Atlas Silesiae*...z 1752 roku.